

Докато в стенописите на църквата „Св. София“ в Охрид от втората четвърт на XI в. и втория слой на „Св. Леонти“ във Водоча близостта със солунските паметници е очевидна, то в Бачковската костница, чиито стенописи датират от времето на византийския император Йоан II Комнин, се усеща класическият дух на византийската столица, донесен от майстора грузинец Йоан Ивиropул. Изисканата живопис в църквата „Св. Георги“ в Колуша, Кюстендил, с някои необичайни иконографски черти отново е близка до охридски и солунски паметници. Публикувана за първи път от нас, тя е датирана в първата половина на XII в. Първият слой стенописи в земенската църква „Св. Йоан Богослов“ от втората половина на XI в. свидетелства за развитието и на „антикласичната“ тенденция през този период.

Стенописите в епископската базилика „Св. Никола“ при Мелнишката крепост, създадени на границата между XII и XIII в. от трима различни византийски майстори, отразяват трите различни тенденции, характерни за епохата: традиционната (комниновска), новата (живописна) и третата декоративна („антикласична“). Ктиторът тук носи славянското име Владимир, а тематиката на стенописите има определено антиеретическа насоченост.

Споменатите три тенденции са налице и в живописа на Второто българско царство. Известните през първата половина на нашия век паметници на стенната живопис, свързани със столицата Търново, принадлежат само към първата, традиционната тенденция, включваща и връзки с местното художествено наследство. Това дава основание на А. Грабар да ги обедини под името „Търновска художествена школа“. Новите разкрития на реставраторите, съпоставени с данни от житийната ни литература, ни позволиха да идентифицираме „Затрупаната църква“ в Ивановската долина на р. Русенски Лом с посветения на архангелите параклис от едноименния голям мъжки манастир (лавра), създаден с дарението на цар Иван Асен II. Стенописите на този параклис представят новата за времето си „живописна“, „монументална“ тенденция. Към нея причислихме и новоразкритите образи на мъченици от църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново, създадени през 20-те или 30-те години на XIII в., с ктиторка съпругата на цар Иван Асен II Ана-Мария. Подобни стенописи в църквата „Ахиропиитос“ в Солун и „Възнесение Христово“ в Милешево (Сърбия) свидетелстват, че новото течение в българската живопис се вписва в общото художествено развитие на епохата, т. е. че и в Търново е имало различни по облик и задачи художествени ателиета, че столицата е била художествен център, обединил различни течения, а не само представителите на една търновска школа.

Нова за българската наука е постановката на въпроса за правомерността на термина „Ренесанс“ по отношение на източнористиянското изкуство от XIII–XIV в., тъй като тук връзката с античността никога не е прекъсвала напълно, за да трябва да бъде „възродена“.

За стенописите от „антикласичната“ тенденция на църквата „Св. Димитър“ в Патапеница е предложена датировка в първата половина на XIII в. въз основа на нови датирани паралели от Гърция, създадени по време на латинската власт.

„Антикласичната“ тенденция има значителен представител в лицето на стенописите от втория слой на земенската църква „Св. Йоан Богослов“, които според нас са създадени през третото десетилетие на XIV в.

Около края на XIII и през първите десетилетия на XIV в. къснокомниновската художествена традиция отзвучава в малки провинциални църкви, създадени от местни феодали, като скита „Св. Никола“ при Карлуково. Повлияна и от паметници в земите на Охридската архиепископия, тя е налице в църквите (дн. в Сърбия) „Св. Богородица“ в Долна Каменица (Нишко), в която е изписан синът на цар Михаил Шишман, деспот Михаил, и „Св. Никола“ при Станичене (Пиротско), където в надпис от 1331–1332 г. е споменат цар Иван-Александър.

Палеологовският стил, обединил двете официални за XIII в. тенденции и залял през XIV в. целия европейски Югоизток, няма открити досега ранни представители в българското изкуство с изключение на фрагментите от църква № 11 в Червен. По-късни негови прояви, от средата или третата четвърт на века, са стенописите на църквата „Св. Богородица Петричка“ при Асеновата крепост, църкви № 4 и 8 на Трапезица и „Съборената църква“ в лаврата „Архангел Михаил“ при Иваново.

Разграничени са творбите на двамата основни майстори в „Църквата“ (Св. Богородица) при Иваново – паметник, свидетелстващ за обръщането към класицизиращите тенденции от началото на века, но създаден към края на царуването на Иван-Александър. Разширени са значително и паралелите за тази живопис. Подборът на сцени и образи тук сочи за подражание примера на създателите на големи лаври в Йорданската пустиня.